

Љубица Трајковић

**ПОСЛЕДЊЕ ГОДИНЕ ЖИВОТА И РАДА
ВОЈВОДЕ ЖИВОЈИНА МИШИЋА**

— Поводом шездесетогодишњице пробоја Солунског фронта —

Љубица Д. Трајковић, сем онога што је дала нашој туристичкој публицистици као један од њених пионира, огледа се и у другим врстама писатељства, оставивши у рукопису, поред романа — хронике из живота свога родног Ваљева од средине прошлог до тридесетих година овога века, и поред других списа, и многе своје забелешке о казивањима низа учесника у нашим ратовима од 1912. до 1918. године, углавном људи ваљевског краја. Једна серија њених забележака ове врсте спремна је за објављивање, а за ову књигу нашег „Гласника“ из Љубичиних списа уступљене су њене забелешке о казивањима која се односе на војводу српске војске Живојина Мишића, коме је и наша савремена историографија признала огромне заслуге за победу српске војске у Колубарској битци (у новембру 1914. г.) и за њено успешно напредовање после пробоја немачко-бугарског фронта (у септембру 1918. године).

**КАЗИВАЊЕ ПУКОВНИКА МИЛАНА РИСТИЋА, АБУТАНТА
ВОЈВОДЕ ЖИВОЈИНА МИШИЋА**

Пред Суворовску битку Мишић је био помоћник војводе Путника. Пошто је Бојовић био рањен, једнога дана Путник позва Мишића код себе. То је било у Крагујевцу. Ја сам тада био са Мишићем и сећам се као да је било данас. Мишић стоји пред Путником и леву

руку опустити низа се, а палац десне руке ставио у отвор своје војничке блузе, и немарно вуче њоме горњи део тако да му под теретом руке рупица јако затеже дугме. Стојећи овако лежерно, он је очекивао шта ће му Путник саопштити. Путник тада рече: „Господине Мишићу, ми се сад, као што знате, налазимо у очајној ситуацији. Непријатељ нас гони, војска растурена и деморалисана, одступа у неред. Бојовић је рањен и не може више да командује својом армијом која се налази у одступници на линији Ваљево — Горњи Милановац и даље. Врховна команда је у овим тешким часовима решила да Вама преда команду Бојовићеве армије. Вас је изабрала као најпогоднијег од целог нашег командног особља које би дошло у обзир. Ви сте досадањим ратовањем показали своје војничке способности, те се Врховна команда нада да ћете у овом одсутном часу користити нашој земљи и нашем народу. Примите ову команду и моје искрено честитање са жељом да постигнете највећи успех који се у овој ситуацији може постићи за добро свога народа. Врховна команда полаже у Вас велику наду и сада побите. Нека Вам је са срећом овај тежак пут”. Посматрао сам Мишића. Његове руке су још од почетка Путниковог говора дрхтале и по целом његовом држању осетило се велико узбуђење. За све време овог говора он је остао у истом ставу, вероватно збуњен овим неочекиваним саопштењем. Његова десна рука и даље је остала као и раније, само што су му прсти играли по горњем делу блузе. И тек када му је Путник пришао и полетео к њему да га загрли, Мишић се прену и са још већим узбуђењем и кроз загрљај прими ово прво честитање.

Била је ноћ, тешка јесења ноћ, када је Мишић напустио команду и кроз мрак пошао ка положајима око Ваљева и Мионице. Успут је сретао и растурену војску и избеглице измешане и у страшном хаосу. Раширио је руке и сам у овој тешкој ноћи заустављао људе говорећи им онако просто, народним језиком: „Куда ћете, зар напуштате своје домове да их непријатељ пали? Зар напуштате своје најближе да их непријатељ пороби и тлачи"! Војници, поколебани на овакав вапај једног официра, застајали би и колебали се. Ово колебање се све више ширило тек онда када би видели да је овај официр баш генерал Мишић, тај популарни човек, чије је име било познато сваком српском војнику. Било је познато и по његовим војничким и човечанским врлинама, јер је био непосредан, искрен и волео је сваког војника као свог најближег сродника па се тако и понашао према њима. Стога нији било српског војника који није желео да му Мишић буде командант. Отуда није ни чудо што је он у овој тешкој ноћи успео да постепено делује на ову растурену војску. Тако је вест о његовом присуству почела брзо да кружи од војника до војника, и одједном су се почеле прикупљати мале гомилице и издвајати од ове избежумљене масе. Као што деморалисање брзо и заразно иде кроз војску, тако исто и још брже извесне чињенице могу утицати на повраћање морала код разбијене војске. Мишић је на овај начин почео прикупљати ову разбијену армију и одвајати је од избеглица.

Пре овога, чим је Мишић примио команду и пошао у правцу положаја, ишли смо путем, блатњавим и мрачним кроз ову избежум-

љену руљу од избеглица и растурене војске. Уморан од пешачења и свега што се око њега збива, Мишић се наслони на један камен поред пута. Наслони се и рукама покри лице. Посматрао сам га тако скрушеног како седи и дрема. Када се после краћег времена пробудио рекао ми је како му се у сну јавила његова мајка и рекла му: „Шта си се скуњио, ти који си увек био храбар, ја сам у тебе полагала велике наде. Не очајавај, већ пожури да помогнеш свом народу“! Са великим узбуђењем Мишић ми исприча овај свој сан и побосмо даље. У Милановцу он позва све команданте и замоли их да на сваки начин задрже своју војску на положајима на којима се налазе. Преклињао их је да остану ту горе по венцима планина. Тада му је синула кроз главу једна идеја из његове стратегије. Наиме, он се сетио да би било најбоље да се ова маса разбијене војске повуче и одвоји од масе и терена на коме догађаји делују лоше и деморалишу војнике. Знао је да непријатељ споро напредује по каљавим и лошим путевима. Тешко се снабдева. Стога је повукао ову убрзо прикупљену и донекле срећену војску дубоко ка Милановцу и причврстио је уз нове положаје. Непријатељ при наступању, видећи да нема отпора и војске, несметано је улазио све дубље у земљу и завлачио се у беспутне крајеве овог дела наше земље, јер је без отпора могао ићи.

Када је Мишић преузео команду и када је у Крагујевац дошла вест да је он поново почео прикупљати растурену војску, Путник је наредио да му се шаље што више. Тако смо ми даноноћно из фабрике у Крагујевцу сву муницију и оружје углавном слали Мишићевој армији, јер је главни штаб у овом моменту веровао у ефикасност тог оружја једино на положајима где Мишић буде командовао.

Мишић је тада био донео одлуку да заузме један вис који се налазио на подручју између планина према Ужицу. Позвао је команданта неког одреда и рекао му да то мора за два-три сата да се заузме. Овај командант је рекао да ће можда моћи за то време, али само форсираним маршем, то да постигне. А и Аустријанци су пошли да тај вис заузму, јер су га проценили као добру стратегијску тачку. Скоро су били на врху кад су се појавили Срби и избацили Аустријанце доле у подножје. Када је Мишић сазнао да је овај врх освојен, он је узвикнуо: „Победа је наша“! Од тада је почело гоњење Аустријанаца.

Живојин Мишић је био много скроман и поштен човек. Како је имао доста деце, увек је живео дужан и са меницама. У Београду је становао под кирију и мењао је неколико станова. Када сам му ја једном приликом доцније рекао: „Вама ће влада и краљ сигурно подићи вилу на Дедињу, Бледу, у Врњцима или на мору. Ви треба, према Вашим заслугама, да имате доиста место за одмор“. На ово ми је он љутито одговорио: „Ристићу, доста са тим твојим вилама. Добро је мени и овако“.

Када смо у генералштабу добијале новац у злату за репрезентативне сврхе, он је ту био врло поштен и пазио је на сваку пару. Обично када су прелазиле разне поверљиве личности из бивше Аустро-Угарске и обавештавале нас о стању на тој територији и доцније ван наших граница, ми смо били дужни да им исплаћујемо трошкове око

њиховог доласка. Многи то нису хтели примати, јер су радили из љубави према Србији, односно новој Југославији, а многи су и примали, јер су свакако материјално лоше стајали. Ја сам морао увек ставити у досије да је био тај и тај, али да није узео накнаду за пут, или, пак, био је тај и тај и ја сам му морао дати толико и толико. Када сам му показао како ја то водим, он ми је рекао да тако и треба. Вишак од тог новца враћао би државној каси записнички.

Никада никакве привилегије није хтео уживати. Једном приликом, видећи како се његова жена мучи око деце и кувања, ја набавим неке лепе порције и организујем да им се из дворске кујне доноси храна за ручак. Када Мишић седе и поче јести, виде да је нешто необично и да се разликује од њихове свакидашње кујне. Обрати се жени и упита је да ли је то она сама спремала, на шта је жена одговорила да јесте. Други дан опет ручак необично леп и разнолик. Он се опет мало замисли, али настави да руча и потом рече Лујзи: „Ово мора да ти је организовао Ристић, јер само њему могу пасти на памет овакве ствари”. Када мене срете тога дана рече ми: „Слушај, ти да се више ниси шалио да са мојом кућом правиш онакве експерименте”! Госпођа Лујза му је, када ју је упитао и рекао да сам то ја организовао, морала казати истину, јер се он није могао преварити.

Када је требало да прими одликовање он је увек негодовао. Говорио је: „Шта ће те глупости људима. Ми радимо за нашу земљу и наш народ, а не за одликовање”.

Исти је такав био и војвода Путник. Када му је једном приликом, док смо били у Крагујевцу, енглеска делегација донела највеће њихово одликовање „св. Борба”, он је одбио да га прими. Био је болестан од астме и налазио се у својој соби када је делегација стигла. Ја сам ушао и замолио га да их прими рекавши да су му донели одликовање. На ове моје речи он се разљутио и рекао да не може. Ја сам га почео молити и убеђивати да треба да их прими и да ми не знамо од стида како да их вратимо. На ово је он одговорио: „Па, ето, реци им да сам болестан, ваљда смем да будем болестан”. Ја му опет рекох: „Молим Вас, примите ради угледа наше војске и целог нашег народа”. Дуго се после тога опирао, а ја сам опет са своје стране употребио све своје сналажљивости знајући га као тешког за ма какво убеђивање које се противи његовој већ донетој одлуци. И после дугог натезања, тешко му је било да предамном призна да је убеђен и прекуван, само се диже и приђе обичној војничкој блузи која је стајала обешена на чивилуку. Када сам притрчао да му је придржим, он као дете, набусито, брзо и јако гурну руку најпре у један рукав на онда у други. Блузу је потом љутито закопчао и изишао напоље. Напољу, другови из штаба су са нестрпљењем чекали шта ће се збити, знајући њега да не воли те помпе, претпостављајући да га ја нећу моћи убедити. Па када ме видеше да излазим иза Путника доста расположен, њима се лице озари. Повукоше се у другу собу и Живко Павловић имаде толико времена да ме упита је ли пристао. Када му рекох да јесте, дубоко одахну и скљока се у столицу. И он је са страхом очекивао како ће се саопштити делегацији да војвода одбија да прими орден. Знали смо ми сви да тај његов гест Енглези не би могли правилно разумети и да би се

то можда погрешно протумачило. Њима, који живе од традиција, помпе и разних обичаја, то се заиста не би могло ничим објаснити. Међутим, када је Путник изишао пред њих, он ни по чему није показивао то своје унутрашње расположење према свим тим церемонијама. Он је достојанствено пришао делегацији, захвалио се и примио орден. Када је енглески делегат, у вези са предајом, одржао говор, онда је он одговорио да он прима орден као одликовање целом српском народу и српској војсци. И Путник, и Мишић и друге војводе увек су у таквим приликама примали признања за цео народ и војску, а не само за себе.

Мишић је још од млађих година патио од тога да му се ноге јако зноје. То му је сметало и он је увек био несрећан због тога. Мени је једном приликом причао о томе и жалио се да не зна како да се ослободи од тог зла. Негде на фронту сазнасмо да постоји нека баба која извесним народним лековима лечи то претерано знојење. Мишић пристане да узме лек од ње. После тога њему заиста престадоше ноге да се зноје, и он је био врло задовољан, чак и срећан. Али, после два-три месеца, ваљда ти отрови, киселине и непотребни састојци људског организма који су се лучили напоље кроз знојење ногу, свакако су се нагомилавали и таложили и он поче да постаје нервозан и да пати од несанице. Дешавало се да он по читавих неколико ноћи не заспи ни по један сат. Обично би одређивао по једног официра да поред њега дежурва. Тај наравно није могао целу ноћ заспати. Јер ни војвода то није чинио. Обично би, ако смо били на бојишту, наложили ватру и тако поред ње читаве ноћи причали о разним стварима из живота и борби. Но, и поред свега тога сваки је желео да са њим дежурва, јер је војвода био и врло интеллигентан, пријатан, занимљив и духовит, тако да се ноћ није осећала. Ми смо се тако мењали и свој сан надокнађивали у току дана или идућих ноћи, али он би остао стално у будном стању. То би му се дешавало обично за време великих брига и умних напора. Сећам се пред пробој фронта 1918. године обилазили смо целог дана положаје. Са нама је био и регент. Мишић је објашњавао. Кад смо се вратили, Мишић је сео онако како он седи, загледао се и унео се у мисли тако да сам ја на крају помислио да му се нешто није десило и да га није ударила капља, јер је то дуго трајало. Нисам смео да га ословим и прекинем из тих његових мисли. Да бих га преуо, узео сам апарат и тобож снимао да би га шкљоцање тргло. После тога он је скочио. То је било напољу пред земунцом. Улетео је у земунцу и почео брзо да пише. И том приликом написао је чувену наредбу својој армији за пробој Солунског фронта. Кад је био готов, он ми је дао концепт да се умножи, па сам ја задржао овај концепт. Мишић ми га је тражио неколико пута, и то озбиљно, али му га ја нисам дао. Та наредба се завршавала речима које су заносиле српске војнике, ратнике који су једва чекали тај моменат да крену напред у домовину.

На столици Мишић није седео никада као што сви седе, већ би опкорачио наслон и у овом ставу је разговарао и размишљао. Када се поздрављао руку је пружао право и целу као да томе с ким се поздравља даје цело своје биће, целог себе.

Ја сам увек волео да сугеришем госпођи Лујзи неке ствари за које он сам није хтео да се одлучи. Па када му она са своје стране потом предложи да он то уради (обично је то било нешто што би користило њиховој породици), он би јој одговорио: „Опет је то Ристићево масло. Даћу ја њему што се меша у моје ствари”.

Једом, када се наљутио на регента и када му је овај нешто пребацио он му је на то љутито, пљеснувши се по еполетама, рекао: „Ово је мени донео мој рад, дали мој народ и моја држава, а не Ви! А да није овога, не би ни Ви били краљ”. Био је врло плах и поштен и реаговао је на неправде.

Када смо, после рата, отишли у Фрушку Гору код нашег пријатеља др Жарка Миладиновића, народног посланика, који нас је позвао у свој виноград, Мишић је био врло расположен и шалио се са нама. Једног момента попе се на неки мањи камен међаш и направи такав покрет као да је хтео скочити са њега. Али, у истом моменту поче викати: „Ристићу, Ристићу, брзо, држи ме, држи, лева нога и цела страна ми се одузе. Не могу да се макнем”. Ја притрчим и ухватим га за руку, али он није могао да се макне са том страном. Касније се утврдило да је он имао рак лимфних жлезда и да је болест напредовала, а да он то није ни осећао. И као што се чаша са водом постепено пуни, па када дође до врха она почне да се прелива, тако је било и са њим. Болест је напредовала и у једном моменту достигла своју кулминацију, па када је он, можда, направио неки мало сложенији покрет са тог камена, у његовом организму наступио је поремећај и он се одузео. Одмах смо га пренели у санаторијум др Генчића, одакле више здрав није изашао. Касније је ишао и у иностранство на лечење и све је предузео да се спасе, али узалуд. На крају је дошао у санаторијум др Станковића, где је и умро. Пре тога је лежао у вили Јеврејина Бенциона Булија на Дедињу, где је сада Мишовићева болница. Ја сам сваки дан одлазио код њега да га обилазим. И регент је често долазио. Једном приликом нас двојица га изведемо под руку да га мало стазом прошетамо. Он је тада једва и по мало вукао своје одузете и круте — укочене ноге тако да их није ни одизао од земље. Том приликом Александар му рече: „Војводо, Вама је овде лепо. Да ли бисте желели да останете ту”? А он на то: „Вала бих, лепо ми је”! „Како би било, рече даље регент, да Вам од Булија откупимо ову вилу па да се Ви са породицом ту настаните”? — „Добро би било”, рече он, иако никада није имао никакве прохтеве. Када изговори те речи, Александар иза његових леђа и преко Мишићеве главе погледа у мене, махну главом на њега и шмркну носом, као да хтеде рећи да је излапео. Ово ме је многа разљутило и разочарало, али морадох остати миран и правећи се невешт. Води га тобож пријатељски под руку, а овамо иза његових леђа прави овакве гримасе на његов рачун. Том приликом Александар обећа Мишићу да ће наредити да му се ова кућа откупи и мене задужи да преговарам са Булијем. Када ја овом Јеврејину рекох да краљ жели да његову вилу купи и да је хоће да поклони војводи Мишићу, он са усхићењем рече: „Ја сам је правно за себе, али кад је за војводу, поклањам је без накнаде”. На ово му ја рекох да тако не

може бити и да он мора узети свој новац. Овај поново додаде да неће ништа. На моје наваљивање он је само одговарао са „ништа”. На крају се некако погодисмо и он пристаде уз минималну цену од 300.000 динара, само да не испадне да му је поклонио. Али, када је влада требала да плати, стално се изврдавало и све до смрти су га лагали, те је тако та ствар и пропала.

Сећам се, када сам га обилазио, да су по његовом телу око зглобова биле читаве гуге, као нека брда од неког страног тела. Колена су му била сва урожена, а тако је било и са стране трбуха и свуда по телу. И када је умирао био сам код њега. Држао сам га у наручју, а он је викао: „Не дај ме, тонем у понор, тонем у понор. Не дајте ме!” и тако је издахнуо.

Мишић је био суптилне интелигенције. Један француски виши официр, када сам ја разговарао са њим о Мишићевим особинама, говорио је за њега: „То је ваше суво злато. Чувајте га”. Мишић, кад говори, увек је устајао и имао је врло fino и природно понашање. То је побудило истог Француза кад је рекао: „Мора да је он неког високог порекла”. На то сам му ја рекао да је Мишић из малог села Струганика испод Маљена, од оца сељака и мајке сељанке.

Увек ми је говорио да му је мајка била врло фина и да је захваљујући њој пошао у школу. Он је мајку много волио.

Ја сам имао добар апетит, и како је краљ са нама скоро увек ручавао, једном сам ја тако халапљиво јео да нисам ни приметио како ме они гледају. Кад сам подигао главу видео сам да нико није јео сем мене и да су сви гледали у мене и смешкали се. Када сам погледао у њега, краљ ми је рекао да продужим и да је то добро што ја једем добро. На ово сам му ја одговорио: „Када бисте и Ви мање пушили, и Ви бисте имали бољи апетит”. Али, пре него што сам му то рекао, Мишић ми је дао знак стављајући прст на уста да ћутим, знајући ме да ја хоћу увек да кажем оно што мислим и да треснем истину у очи. Мишић је ово учинио зато што сам му ја пре тога једном рекао да краљ много пуши и да би му требало скренути пажњу на то. Мишић ми је после рекао да се краљ љути када му то кажу. Међутим, када му ја рекох ове речи, он само одговори: „Није први пут да ми се то каже”.

Кад сам водио записнике, обично сам уносио оно што треба да уђе у записнике, а на хартију испод тога бележио сам оно што није било за записник а што сам ја називао „рекла-казала”. Једном приликом кад сам ја тако бележио, приметио ме је Путник који је седео на супротној страни стола, полако је устао, обишао краља иза леђа и извукао ми ону хартију. Пошто је ту белешку згужвао и бацио, рекао ми је да то више не чиним, јер ако ме примети да и даље то радим, више нећу бити ту. На ово је се краљ нагнуо к мени и рекао ми: „Шта те ово Путник „масира” — продужи ти то и даље”. Знао сам ако продужим, да ми ту више неће бити опстанка. Ипак сам нашао начина, јер сам испод картона у блоку стављао цедуље и настављао то да радим.

КАЗИВАЊЕ АЛЕКСАНДРА БАКИЋА, МИШИЋЕВОГ ОРДОНАНСА

Ја сам пре Сувоборске битке био у борачкој јединици, а после је Команда жандармерије позвала све жандарме да се повуку из борачких јединица и да се један број упути у Београд ради одржавања реда, а други у штаб I армије и јави дисциплинском официру ради распореда. У међувремену до мог доласка један наредник, који је био код Мишића, направио је неку грешку и војвода га је послао у Ниш, у његову команду, и захтевао једног поштеног жандармеријског подофицира. Тада командант стана штаба армије побе ађутанту војводином и каже да је мене довео да ме види војвода. Кад сам ушао из ађутантове канцеларије код војводе заједно са ађутатом Несторовићем, капетаном, војвода је шетао по соби. Овај му рече: „Послао је командант стана овог наредника код Вас на службу”. Војвода ме упита: „Јуначе, како се зовеш и одакле си?”, а кад му ја кажем, он ће на то: „Знам да су то поштени људи и моја је мајка из рудничког краја. Да будеш поштен и добар па ће ти бити добро код мене”. У то време Врховни штаб је био у згради Окружног начелства. У згради на ћошку била је болница. Потом смо често путовали на положаје где су вођене битке.

Мишићу је стално долазио др Стајић као и регент.¹⁾

Војвода Мишић био је врло строг и правичан.

У јесен 1915. године, пошто сам ступио код војводе Мишића, из Ваљева²⁾ смо путовали према Крагујевцу и тражили Врховну команду. Путовали смо читавих 15 дана, и најпре ноћили у Мионици. Ту је чика Теја донео флашу ракије да нам се нађе. Рече: „Ево, Живојине, нек' ти се нађе”. Пре Мионице Мишић је имао фијакер којим се возио за време борбе и обилазио положаје. Од Мионице Мишић је добио ауто, а ја сам ишао фијакером на Рудник и свратио својој кући. Када сам после тога дошао у село Страгаре, Мишић је већ био ту. Немци су некако чули да се штаб налази у Страгарима па су га бомбардовали.

---

1) Године 1914, у време објаве рата, војвода је био у пензији и с породицом живео у Прокупљу. Краљ пошље депешу војводи с молбом да се јави њему у Крагујевац, где је била Врховна команда, Војвода је био љут, али пошто је била у питању отаџбина, решио је да се одазове позиву. Организована је врховна команда и извршен распоред трупа према аустријској граници. Наша влада је преко неутралних држава захтевала да се из Аустро-Угарске упути у Србију војвода Путник, који је био тамо у једној чешкој бањи на лечењу, и он је стигао онда кад је напад Аустрије био у највећем степену. Командант I армије српске војске био је Бојовић, који је био рањен на Церу у ногу, те од стране Врховне команде буде одређен за команданта I армије генерал Мишић. Он је армију примио у највећем расулу.

---

2) 1915. године у Ваљево је дошао Аца Мишић без пара и пита мене да ли сме ући код војводе; ја кажем војводи: „Аца жели код Вас”, а он на то рече: „Шта, остао без цигарета, оца му мангупског!” Прими га потом и задржа на ручку.

У једном налету пустили су неколико бомби. Одатле смо кренули за Кутлова код Крагујевца. Овде је Мишић тражио да разговара са војводом Путником. Живко Павловић му није хтео дати везу наводећи да је Путник болестан и да не може да разговара. Међутим, када је Путник чуо да Мишић жели са њим да разговара, тражио је да му се телефон стави код крвета. Мишић му је тада рекао: „Господине војводо, ја се налазим ту и ту и мислим да Бугаре треба напасти”.³⁾

Са војводом сам се потом нашао у Врњачкој Бањи. Ту смо били дан-два, јер су Немци надирали од Чачка. Командант одреда који је бранио Чачак тражио је помоћ извештавајући да Немци надиру и да прети опасност да штаб заробе. Мишић му је тада казао: „Шта луташ по тим шумама као луда Наста”. Одмах је послата помоћ: отишли су жандарми и коњица који су потисли Немце. Из Врњачке Бање кренули смо за Приштину.

Из Приштине за Пећ ишли смо наглавачке. Тада је доведен у штаб I армије један аустријски официр из Беча који је био заробљен негде око Врања (руски командант Брусилев вршио је у то време напад на Немце и Бугаре да би нам олакшао у тој борби). Код овог официра нађен је акт у коме је саопштано да се немачка војска повлачи са територије Србије, пошто остатке српске војске могу и Бугари уништити. Овај официр је остао у штабу армије као заробљеник и повлачио се са нама заједно. Он је уза се имао још неколико официра и војника. Кад смо стигли у Пећ мени је Мишић наредио да нађем војводу Степу, Михаила Живковића, Павла Јуришића и Божу Јанковића, све команданте армија. Рекао ми је да их нађем како знам, јер их позива да дођу код њега на конференцију. Понео сам за њих писма од Мишића и предао им. У Пећи је штаб наше армије био у кући, једног богатог Арнаутина који нам је уступио кућу а он прешао код својих рођака. Код њега смо оставили архиву, касу и неке друге ствари од вредности и он нам је све то сачувао до завршетка рата. Када је почела конференција ја сам лично био у соби и служио кафу и ракију. Мишић је био председавајући и изнео је ситуацију. Сећам се како је рекао да је једини пут и излаз из ове тешке ситуације да се изведе повлачење преко Албаније. Да треба да прикупимо податке колико има резерве хране и муниције да бисмо

3) О предњем на другом месту је забележено:

Заборавио сам рећи да је у Кутлову Мишић позвао Врховну команду да се јави Путнику. Тада се на телефон јави Живко Павловић и рече: „Путник је болестан и не може ни са ким да разговара нити кога да прими. Ја сам овлашћен да примам сва обавештења и директиве од команданата армија”. Мишић му је љутитим гласом казао да жели да га доведе у телефонску везу лично са Путником, јер он неће ни са ким другим да разговара. Није хтео да разговара са Живком, иако је овај био помоћник војводе Путника. Тада је Живко морао рапортирати Путнику да га тражи Мишић и Путник је наредио да му се телефон постави поред крвета. Овом приликом чуо сам да је Мишић рекао, пошто је од Путника чуо ситуацију: „Није ни чудо, ко нам води политику и ко су нам савезници; за месец дана Бугари ће угледати Јадранско море.”

знали колико можемо издржати. Кад то прикупимо, онда ћемо преузети офанзиву. „Ја тврдо верујем, рекао је Мишић, да ћемо имати успеха.“ Првог дана на конференцији били су само команданти армија. На овој конференцији су се лепо растали и заказали седницу за сутрадан увече око 8—9 сати. Сутрадан су дошли сви команданти са својим начелницима. У разговору је војвода Степа повећао тон и објашњавали су се тако да сам ја као лаик оценио да се они не слажу међу собом. Тада сам чуо да је Мишић казао повишеним гласом: „Господине војводо, дајте ми Ваша права и власт само 24 сата па ћете видети да ћу ја имати успеха“! (Степа је пре Мишића добио за војводу зато што је Мишић био раније пензионисан, а овај је уредно напредовао; иначе Степа је био по школи млађи од Мишића). На овом састанку Степа је рекао Мишићу: „На који ти начин мислиш да извршиш напад?“ Мишић му је на ово одговорио: „То би знао и овај мој поднаредник који је овде (показујући на мене). Ако не би имали успеха, ја бих послао парламентарце па би услови за повлачење ипак били бољи.“ (Даљи ток конференције је исти према причању госпође Анђе). Тада је пуковник Милош Јовановић, начелник штаба Мишићевог, отворио врата и они су сви изишли.

Од Пећи до Подгорице ишли смо пешке преко Рожаја, Берана и Андријевице. Сећам се једног случаја у Лијевој Реци. Врховна команда је увек достављала лажне извештаје у којима су говорили командантима армија да ће војска ту и ту добити храну. А кад се стигне тамо, дође други извештај — депеша који гласи: „Услед бомбардовања и немања превозних средстава, храна се није могла превозити.“ Тако ми нигде нисмо могли добијати храну. Овде у Лијевој Реци дошао је командант дивизије Крста Смиљанић, и како је раније био ред, увек се командант дивизије морао пријавити код команданта армије; међутим, он није ни тражио да га пријавим, већ је сам ушао без пријаве. Ја сам посумњао у најгоре па сам пошао за њим. Он је тада упитао Мишића: „Господине војводо, докле ћете ме обмањивати. Војници ће ме линчовати. Већ умиру од глади!“ Мишић му је на то одговорио да је то на глави Врховне команде и показао му је акт чиме се они служе. Смиљанић је рекао да се неће придржавати ничије наредбе већ ће све од стоке клати што му дође до руке и давати војницима храну. Из Лијеве Реке кренули смо за Подгорицу. У Подгорици смо се добро сместили у једној кући и прилично се снабдели са намирницама. Сећам се како је овде госпођа Мишићка прала веш на реци. Тада је пришао један наш војник и упитао је да ли би хтела и његовом нареднику да опере веш, а кад га је она одбила рекавши да не може, он је рекао: „Узми, мој ће ти наредник платити.“ Негде око Лијеве Реке Мишић је добио наредбу да је смењен начелник Врховне команде Путник и да је на његово место постављен генерал Бојовић. Војвода узме ту депешу, баци је и рече ми: „Зови начелника Хаџића!“ Кад овај дође, подиже депешу и прочита је. После ове депеше Мишић се био наљутио и наредио покрет без наредбе Врховне команде. У Подгорици председник суда Љубо Бакић донео нам је доста намирница, пресвлаке и нешто новца у лирама. Овде смо дочекали Божић.

Из Подгорице кренемо за Скадар преко Скадарског језера у чамцу. Возиле су нас Црногорке. Још док смо били у чамцу пред Скадром Мишић је на обали спазио војводу Степу, а војска је ишла путем поред обале језера. Кад смо се искрцали на обалу у Драчу, позвао је Мишић мене да идем за њим, а остали за нама. Пошто смо мало убрзали кораке стигнемо Степу. Мишић га иза леђа удари по рамену и рече: „Здраво, Шћепо! Шта има ново?” Овај му одговори: „Овде су сви они који нам кроје капу.” Закључио сам да разговарају нешто о смени Врховне команде и чуо да је Степа због болести одбио, али да је предложио Мишића зато што је овај знао стране језике и био већ чувен због својих војничких способности; и као да се је изненадио доласком Бојовића. Ситуација је била врло тешка и Мишић реши да иде код регента. Рече ми да пронађем где он станује, и ја сам га пронашао у некој приватној кући. Приликом уласка срели смо на улазу Петра Живковића, команданта краљеве гарде. Пришао је Мишићу и рапортирао му да је регент болестан и да не прима никога. Међутим, Мишић се није обазирао на његов рапорт и уђе право у просторију где је било доста официра гардиста. Ја сам пошао са Мишићем и заједно смо ишли до пред регентову собу. Ту пред уласком срели смо регентовог момка који је код њега био 20 година (звао се Витомир Зечевић). Мишић се њему јавио и овај уђе код регента. Задржа се 10—15 минута и тада изиђе и саопшти да регент прима Мишића. Он уђе, а ја сам остао напољу, у предсобљу. Петар Живковић је све ово посматрао споља и све док Мишић није ушао унутра. Када је видео да ја и даље седим у предсобљу у непосредној близини где је ушао Мишић, он ми онда приђе и рече: „Марш напоље. Излази!” Ја се придржавах наредбе Мишићеве да останем ту и рекох му: „Одавде само мртав могу отићи, а никако жив!” Удаљио сам се само од врата, а он је пришао и ослушкивао. Мишић је унутра остао два сата. Закључио сам да се он тада жалио регенту на поступке Врховне команде и да је тражио да иде на лечење у Француску. Кад је Живковић чуо да се ови унутра поздрављају, наглавачке је изашао напоље. Од госпође Мишићке сам касније чуо да се је Мишић њој хвалио како га је том приликом регент лепо примио и жалио се да је и он био играчка у рукама политичких људи.

Мишић ме је у Скадру често пуштао да шетам по граду, а њему су долазили лични пријатељи. Ту смо се мало опремили. Из Скадра смо добили артиљеријску запрегу да превеземо избеглице и породицу Мишић. Мишић је још остао у Скадру са официрима у штабу, када сам ја кренуо са породицама официра и госпођом Мишић у Санђовани ди Медуа. У Санђовани смо стигли око 5 сати после подне и јавили смо се команданту пристаништа Милану Недићу. Ја сам му предао писмо од Мишића. Недић је 1912. и 1913. године био командант саобраћаја и пристаништа у Солуну. Управо тада је прилазио Санђованију један талијански брод који је требало да прими избеглице. Али, пред самим улазом у пристаниште наиђе на мину и потопа се. У њему су били добровољци Југословени. Доста их је настрадало, а нешто се и спасло. На интервенцију руске владе, јер се чуло да савезници слабо указују помоћ, Французи су послали брод. У тај брод укрцала се и на-

ша влада пре него ми. Ми се тада укрцасмо на неку барку па пошто је било буре занесе нас и једва се спасемо захваљујући оном потопљеном броду за који смо се некако закачили да нас бура не однесе. Кад су официри одозго са француског брода видели како се ми боримо са буром, пошаљу нам помоћ. Тако је дошао њихов чамац и одвезао нас до брода. Дуго смо остали ту на чамцу, јер је било неко објашњење. Ја сам их једно по једно подизао горе изнад чамца, а војници су са лађе пружали руке и прихватили их. Госпође су улазиле једна по једна, а код мене су остале њихове ташне, јер су ми оне дале да их придржим док се попну. Тако сам на крају ја сам остао у чамцу.

У Скадру, када су ми предали породице, он и његови официри, Мишић ми је рекао да их укрцам у лађу и да се после тога нађемо у Љешу. Када сам са овим породицама стигао у Санђовани, у једној барци чекали смо два-три дана брод који је требало да нас пребаци. У том међувремену Мишић је стигао и већ је био на лађи, а ја ништа нисам знао. Ја сам мислио, како ми је он рекао, да ће ме сачекати у Љешу. Када сам ја породице искрцао са оне барке, како сам напред описао, ађутант Богић ме је видео, јер му је војвода био наредио да ме како зна пронађе и доведе код њега. Кад ме је ађутант видео, позвао ме је да одмах дођем. Ја сам тада био сам у оној барци. Ја сам се колебао шта да радим, јер сам био између живота и смрти. Ухватио сам се за гвоздено уже. Барка се измакла и ја сам висио над водом. Бура је дувала и сви су били побегли са палубе брода, јер им је претила опасност да их ветар не однесе. Ја сам се тада чврсто држао за жицу, јер само за секунд да сам малаксао и испустио жицу одох у воду. Пузао сам се уз жицу прикупљајући сву снагу и једва ухватим ограду брода. Пребацити се телом а ногама нигде немам шта да закачим. Приликом поласка са обале оставио сам спрему и шињел да ми их чува један друг. Кад сам се попео на брод стао сам у један ћошак да се одморим и заклоним од ветра, јер сам био само у блузи, а срж у костима ми се ледила. Седео сам у ћошку и чекао да ме ађутант Богић пронађе. Била је ноћ и ја видим да се завеса мало одшкринула и светлост изнутра избија кроз ту завесу. Приђем и видим наше министре заједно са Пашићем и министром војним Божом Терзићем. Изненадио сам се како су они дошли кад су остали у Скадру. После неког времена Богић ме пронађе и рече: „Где си, Бакићу, јеси ли жив?” Ја једва говорим. „Хајде код војводе, он те тражи”. Брод дугачак, ја га никад не бих нашао, јер је света на њему било много. Најзад ме Богић доведе код Мишића. Он је лежао у кабини на висећем кревету, испод њега, опет у кревету, лежала је госпођа. У оној барци којом сам дошао до лађе било је неко брашно и ја сам био накупио пуне цепове да бих имао, јер сам мислио да ћу се вратити у Драч и нећу ићи овим бродом, већ да ћу ићи даље за Љеш да се нађем са војводом, како смо се били договорили. Сав сам био бео од брашна, а одело ми плаво. Војвода, кад ме виде таквог, упита: „Што си такав, несретниче од Бога”? Ја му рекох да ми је спрема остала на обали, а он ме пита: „Хоћеш ли да идеш самном у иностранство, ја сам узео пасош и за тебе?” Ја му кажем: „Са Вама у живот и смрт, али морам ићи на

обалу да узмем шињел и опрему, за које сам задужен." А он ми рече: „Иди и склони се. Пропала држава, пропало све. Иди у купатило и очисти се." Одем у купатило, очистим се и оставим оно брашно из џепова у један ћошак и опет се јавим код војводе. Он ми рече: „Буди обазрив, доћи ће послуга са брода да узме податке и они ће наредити шта је потребно у случају бродолома и спасавања." После неколико минута наишли су француски официри, који наредише да се у случају узбуне нађем на одређеном месту, као и у случају напада и бомбардовања. Ови официри, кад су дошли, узели су податке и одвели ме горе на палубу да заузмем место за мене, војводу и чланове породице. Уто је и брод дао знак за полазак. Била је ноћ. Ја сам остао да стражарим и у случају потребе да јавим војводи ако би требало да се спасавамо. Тај брод је био трговачки и обезбеђен торпиљерима. Не сећам се тачно, али мислим да смо путовали сат-два и ја са мог места видим да торпиљери који нас прате отворише ватру на непријатељску подморницу. Борба топовска трајала је 15—20 минута и непријатељска подморница, видећи опасност, побеже на север. После смо путовали мирно до Бриндизиа. Када смо стигли одвајала се ноћ од дана, сванувало је. Ја сам тада сишао доле код Мишића у кабину, и он ми рече: „Понеси ствари, овде силазимо." У том броду били су војници који путују за Крф — Х пешадијски пук. Пошто су били и неки из мога краја, био сам радостан кад сам их спазио и осећао сам се као да сам видео свој родни крај и своју отаџбину. У Бриндизију смо се искрцали само Мишић, његова породица и ја. На обали мора приђоше нам неки и нудише хотеле. Војвода узе један хотел и они нас аутомобилом одвезоше тамо.

Наш брод се ту снабдео, а када је понова отишао, не знам. Ја сам први отишао на обалу и нисам видео да ли се војвода са неким поздрављао. Послуга брода нам је изнела ствари. Овај брод је са српском владом и осталима требало да крене за Крф.

Пошто смо стигли у Бриндизи и сместили се у један хотел, војвода ме позва и упита да ли могу да обавим неки његов посао, тј. да заменим новац у банци. При поласку казао ми је да ту има коцкара, мангупа и лопова, те да се добро чувам. Како је ово место било приморски град, приметио сам да ту многи знају српскохрватски језик, те ми је тако било лако да овај посао свршим. Отишао сам у банку и заменио новац. Приликом пребројавања од стране чиновника ја сам добро обраћао пажњу. Али том приликом неко ме иза леђа упита јесам ли Србин, а ово у намери да окренем главу па да он новац украде. Срећом, у томе није успео, јер сам ја био опрезан и нисам се окренуо. После свега тога, кад сам се извукао из банке, пођем улицом и свратим у један бифе да нешто попијем и мало ублажим страх. Тамо наиђем на руске и француске војнике пијане, и они почеше навалјивати да и ја пијем. Једва сам се извукао. Од свега тога био сам тако малаксао да сам се једва вратио код Мишића. Приликом уласка у хотел станем пред огледало и видим да сам блед и црн као мртац. Када сам, пак, ушао код војводе, он се уплаши од мене. Видевши ме онако узнемиреног, помислио је да сам новац изгубио. Када сам се ухватио за џеп да му дам новац, он ми рече: „Магарче, правиш глу-

пости још првог дана, а шта ћеш радити после 15 дана кад се одмориш?" Ја сам му одговорио: „Опростите ми. Само сам једну попио и више нећу." Војвода је приметио да сам уморан и позвао је собарицу хотела да ме смести да се одморим. Улазећи у собу, видим лавабо, купатило, али сам одмах повратио и пао у несвест. Повратио сам више од претрпљеног страха него од пића. Колико сам спавао не знам. Сат нисам имао. Пошто сам устао, поћем да се јавим војводи, али кад доћем тамо а оно стан затворен и нема никога. Помислио сам да се војвода на мене наљутио и да ме је оставио и отишао. Толико ми је било тешко ту, у тућем свету самом, да ми је било дошло да извршим самоубиство. Куд ћу сада сам у овој туђој земљи кад никога не познајем. Сићем на морску обалу са намером да скочим у море и да се удавим. Али, како је била прослава морнарице и тамо беше дошао краљ Виктор Емануел, нисам могао прићи ни на 100 метара до мора. Стајао сам пред хотелом и нисам знао шта да радим. Међутим, војвода је са породицом био сишао на ручак и кад ме је видео ту испред хотела, послао је Олгу да ме зове. Кад сам пришао тамо, он ме упита: „Јеси ли се истрезнио?" Ја му на то кажем: „Господине војводо, ја нисам ни био пијан." Понуди ме да једем, али ја нисам могао. Све ми се гадило. Госпођа ме тада одведе на пијац и купи јаја, кифле и чаја, али ја ни то нисам могао јести. Војвода ми тада викну: „Мораш!" После три дана кренули смо за Неапољ.

Кад смо стигли у Неапољ, и прошли поред Помпеје, видео сам Везув који је радио. Како је била ноћ, светлела се цела околина. Одсели смо опет у један хотел. Мене је било срамота да Мишић и за мене плаћа трошкове, те сам му предложио да за мене не плаћа хотел по 3 лире преноћиште, већ да ћу ја приватно спавати много јефтиније. Он ми дозволи. Шетао сам по обали мора у близини хотела. После два дана сретнем једног са српском шајкачом. Потрчим да видим који је тај и питам га одакле је, а он ми рече да је из Невада код Г. Милановца. Зове се Живојин Пањевић. Из разговора закључих да је он пошао из Рудника са неким инжењером Мишом Михаиловићем. Овај је овде у Неапољу био владин делегат за збрињавање српских избеглица. Био је примљен и од талијанске краљице, бивше црногорске принцезе, која је тражила од српске владе да пошаље свог делегата који ће се бринути о српским избеглицама, а да ће она дати новац за то. Овај војник ме позва да и ја одем код Мише, да би нешто добио. Ја сам отишао и познао овог Мишу, пошто је он био са службом као инжењер у Руднику. Овај војник ме пријави и Миша ме прими љубазно и запита откуд ја овде и одакле сам. Питао ме је чији сам. Био се замерио са Рудничанима и тужакао се па ми рече: „Ви Рудничани сте лопови." Ја му кажем: „Нису сви. Мој отац је био општински деловођа и обожавао Вас је, а и моја два брата су радила код Вас у руднику." Ја му кажем да сам са Мишићем и да је он болестан дошао на лечење. Он је познавао Мишића, обрадова се и упита ме где станује. Рече, желео би да га види. Ја сам му казао да ћу му то јавити. Он би задовољан и одведе ме у магацин и даде ми пар новог одела, ципеле и веш и још 200 лира у готову. Пресвучем се и он ми рече да питам војводу кад може да га прими и он ће доћи. Кад сам дошао војводи у циви-

лном оделу, он ми каже: „Откуд ти то, оца ли ти гејачког, ти испаде већи господин него ја.” Ја му тада кажем да сам нашао Мишу и да он пита кад може да дође. На ово Мишић узвикну: „Где га нађе, мог највећег пријатеља”. Миша је био дворски инжењер код Обреновића, а Мишић ађутант на двору. „Узми одмах такси, иди до њега и доведи га”. Ја сам тако поступио и довео га за пола сата, а он је остао код војводе у хотелу на ручку више од четири сата. Седели су и на тераси. У Скадру је регент Мишићу дао нешто пара. И, како ми је причала госпођа, да му он тада није дао пара, умрли би од глади. У Неапољу му је и Миша дао пара, и он је сада мало боље могао живети.

Док смо били у Неапуљу дошла је комисија која је била одређена да присуствује Верденској бици и понудили су војводи да буде вођ делегације. Он је одбио, јер се осећао болестан и није могао ићи. Рекао им је нека испоруче поздрав савезницима и врховном команданту маршалу Фошу, који је био командант савезничких трупа на Вердену. У овој делегацији били су и Милош Васић, Драгутин Милутиновић и Крста Смиљанић.

У Неапољу смо били извесно време, а потом смо отишли у Ницу. Одавде је Мишић, по истеку четири месеца боловања, питао министарство војске на Крфу депешом где треба да се јави на дужност. Ја сам предао депешу на пошти. Кад је добио депешу да се јави Министарству војске на Крфу, кренемо возом из Нице до Торонта, само он и ја. Ту се укрцамо у италијански брод и дођемо до Крфа. Овај брод је путовао за Албанију са италијанским трупама које су ишле за Драч. На Крфу се сместимо у један хотел. Сутрадан одем у Министарство војно и јавим да је Мишић стигао. Министар је наредио да он буде у хотелу док не добије наређење за покрет. Сутрадан ми војвода рече да је онај брод који је ишао за Драч и којим смо ми дошли, потопљен. После два-три дана министар војни га извештава да се спреми за пут. Кад је дошао ордонанс и рекао му да ће доћи трговачки брод којим он треба да крене за Солун, Мишић је тада повишеним гласом рекао да он неће да иде приватним бродом те да га Швабе заробе као ниткова, већ тражи да се њему обезбеди сигурно средство за превоз. Чекали смо дан-два док министар војни није обезбедио торпиљер који ће га одвести до Солуна.

Када је Мишић кренуо за Солун, од министра војске био је одређен пуковник Јовановић да га прати, а ја сам ишао са њим као његов ордонанс. Укрцали смо се у торпиљер на Крфу ујутро и ишли смо преким путем кроз канале и брзо тако да смо у Солун стигли у подне. Министар војске послао је телеграм да војвода стиже. Ово је било отприлике у мају месецу 1916. године. Још док смо били на Крфу стигао је телеграм од Врховне команде министру војном на Крфу да се војвода Мишић одмах упутује у Солун. Кад смо кренули послат је телеграм кад стижемо у Солун. Колико се сећам, на обали мора био је шофер регентов и један пуковник, краљев ађутант. Војвода је сео у кола и одмах са мном одвезао се у кућу где је био регент. Тамо је остао на ручку, а ја такође са послугом. Неколико дана војвода је ишао код регента и пронела се вест да ће примити врховну команду. У том међувремену, Немци и Бугари напали су наше трупе око Би-

тоља и потисли нас до Острова. Тада је Врховна команда видела да би било добро да Мишић опет командује I армијом. Од стране Француске команде био је њихов генерал Сарај који је командовао савезничким трупама (француским, грчким, италијанским, енглеским и српским). Овога пута регент је рекао Мишићу да прими команду I армије. Мишић је одбијао, али на ово му је регент, исто као и у Скадру, рекао: „И ја сам играчка у рукама политичара па и ти се мораш покоравати.” Мишић је тада, почетком септембра 1916. године, примио. Регент му потом, у знак пажње и захвалности, поклони свог коња кога је био добио од италијаског краља Емануела. Поклонио му још и сат, и даде му аутомобил да се пребаци до положаја. Када је Мишић примио армију, она је већ била у расулу. Он ју је брзо средио и наредио покрет у правцу Битоља. Приликом заузећа Кајмакчалана десна страна била у застоју. Ту је командант био Милош Васић. Кад је заузет Кајмакчалан, пробијена непријатељска линија и заузете даље позиције за напад, генерал Сарај, командант савезничке војске, издао је наређење да се обустави даља офанзива и да се задрже положаји где су се трупе затекле. Чуо сам из уста војводе Мишића кад је рекао да је то највеће зло што је овај командант учинио, тј. што је извршио ту обуставу, и истицао да Сарај не познаје лукавство Бугара и Немаца, које треба терати кад су у расулу а не кад се прикупе. Није могао преко тога прећи, већ се жалио нашој влади да учине притисак код Француске врховне команде да се генерал Сарај као неспособан смени. После неког времена Сарај је заиста смењен и на његово место постављен Франше Депере, али тек крајем 1917. године. Генерал Франше Депере позове Мишића као свог првог сарадника из Врховне команде српске војске. Депере је Мишића познавао и знао је његове ратне способности још из 1912. и 1913. године када је био ратни дописник и делегат француске војске. Мишић је тада био помоћник Путника.

Битољ је заузет у новембру 1916. године. Савезничка команда је имала амбицију да њене трупе прве уђу у град. Међутим, Аца Мишић је, познавајући овај терен као добровољац у балканским ратовима, отишао са својим батаљоном преким путем и у Битољ стигао пре него француска коњица. Французи су се изненадили кад су видели ескадрон српске војске и питали којим су путем дошли. Мештани Битољчани, пошто су Ацу познавали од раније као добровољца, радо су га примили у загрљај. Српска војска је носила униформу као и француска, само су им се кокарде разликовале. Француски командант, који је ушао у Битољ, после Аце Мишића, одушевљен његовим јунаштвом, похвалио га је од своје стране и предложио француској влади да се одликује орденом легије части, који је потом и добио.

У Неапољу смо, као што сам навео, били извесно време и онда отишли за Ницу. У Ници је Мишић добио позив за Крф и из Нице смо ишли возом до Торонта на италијанској граници. Госпођа је остала у хотелу. Олга и њен муж као и Ела и њен муж, кћери и зетови Мишићеви, не знам где су остали. Ела је имала пуно пара, јер јој је муж био апотекар. Нисам их оба две трпео, јер су ме терали да им чувам децу и бришем кад сврше нужду. Оне су се жалиле Мишићу кад то

нисам хтео да чиним, и чуо сам кад им је он рекао „Да сам га ја видео да је то радио, ја бих га казнио. Он је господин наредник, он је српски војник, а не ваша служавка“. У хотелу се госпођа Мишић упознала са једном Белгијанком, и доцније писала Мишићу да ова жели са њом да дође на положај. Војвода на то пристане и њих две добу. Када је Мишићка стигла са Белгијанком, оне су на положају остале два-три дана, а Мишић је за то време послао коначаре у Воден где им је он нашао стан и оне су прешле тамо. Мишићев син Радован се упозна са овом Белгијанком и обоје се заљубе једно у друго. Како је он био нартљив, Белгијанка се жалила Мишићки и тражила је да се они венчају. И Радован је на то пристао. Али, кад су ово саопштили Мишићу, он је викнуо: „Зар моји војници гину, а ја на женим сина“! па нареди Радовану да више не сме долазити кући у Воден, и одмах га посла у дивизију генералу Бранку Јовановићу као свом личном пријатељу и ту је Радован остао све до ослобођења Београда. Тек када је дошло ослобођење, они су се венчали.

У Водену је било још избеглица. Грци и сви мештани у Водену знали су српски па нам је било лако да се са њима сналазимо. Овде сам био у болници ради оправке зуба. И војвода је исто тако, за време затишја, дошао у Воден да оправу зубе, и седео код госпође. За то време заступао га је командант III армије Милош Васић. У Водену је Мишићева породица становала у једној турској кући, и ја сам ту често долазио за веш и колаче. Овде је остала све до офанзиве 1918. године. Иначе, у воденску болницу су долазили сви лакши болесници савезничке војске, и лекари и болничари у њој су били мештани. Болница је била у покретним баракама на брду одакле се видео и белео Солун. Савезничким трупама и војницима су се приређивале разне приредбе позоришне и играчке.

За време затишја штаб I армије био је на Јелаку, а у непосредној близини био је и регент. У Јелаку, у једној боровој шуми на месту одакле су се видели сви положаји, била је подигнута и кућица — барака за регента. Њу су подигли Енглези. Она је била на тако згодном положају да су гранате увек пребацивале преко ње. Једино кад се шрапнел распрсне у висини, онда се склонимо испод дрвета. У овој бараци је становао и Мишић. Чим је била ситуација лоша, Мишић је био на осматрачници. Тамо смо му и храну морали носити. Када је пак затишје, он је долазио у ову кућу. Имао сам једног војника и ишао сам у оближња села и куповао намирнице. Често сам кувао пасуљ са пастрмом. Обично би регент казао: „Кажи Бакићу да нам направи пасуљ“. И највише су волели да они сами једу без икакве етикеције. Увек су ми говорили: „Бре, Бакићу, ти нас претовари“! Мештани понекад убију дивљу свињу и ја осушим месо а оно слабе од питомог. Имао сам увек резерве. Војвода је имао и леп округло шатор. Ја сам себи од неколико шаторских крила посебно направио лежај. Ту ми је била и кујна. У Јелаку смо били око годину дана, а потом смо добили зграду једне школе испод Јелака. Ту су нас често бомбардовали, пошто је школа била велика и упадљива. Одатле смо стално бежали у поља, те није било жртава. Та школа је била у месту Бачу.

Са Мишићевим најмлађим сином Војом често сам ишао на купање и тако далеко где људска нога није улазила у море. Био је миран и скроман да сам се ја чудио откуд је такав.

За време затишја 1916. године били смо у селу Врбени. Војвода је примао плату и слао својој жени и деци. Увек је био без пара. Кад треба да се при крају месеца плати вешерка и да се купе неке ситнице, он би рекао: „Бакићу, ти плати па да ти првог вратим”.

Кад је војвода био расположен видело се по његовом челу и лако га је било обићи и посетити. А кад је љут, боре му се наберу и не смеш му прићи.

Кад је војвода ишао са краљем, ја сам увек био са војводом. Краљ иде напред у једним колима, а војвода у другим. Једном, кад се десио дефект, краљ је остао док се кола нису оправила. Када је тобоже извршен атентат на краља од стране црнорукаца тада сам ја био са војводом и уверен сам био да то није истина. Ево откуда ми такво уверење. Пре него што смо пошли у Солун, ја мислим да је то било концем 1916. године, војвода је добио телеграм из Врховне команде да образује комисију од свих поверљивих људи, начелника одељења и да се изврши претрес стана помоћника начелника оперативног одељења Радоја Лазића и извештај о томе одмах пошаље Врховној команди. Мене је војвода позвао одмах лично да позовем пуковнике Станојловића, Срећковића и Боку Гроза да добу и приме неко наређење од војводе. Кад је војвода издао налог, они су узели два-три жандарма и отишли у стан Радоја Лазића. Ово се одиграло у селу Врбени. Тамо су нашли неке сумњиве ствари, списак црнорукаца и неки новац.¹⁾ У таквом стању лишен је слободе пуковник Лазић и спроведен Врховној команди са разним стварима. Тим његовим случајем војвода је био потресен, јер је у њега имао неограничено поверење. Војвода је био црн као земља. Он је офицере много ценио ако су били способни и поштени и као такви дошли на положај. Ценио их је и волео као своје најближе сараднике; оне пак који су политички дошли а били незналице, он их је понижавао, чак гањао и смењивао.

Када је војвода Мишић са положаја команданта I армије отишао у Солун на захтев Врховне команде и Франше Депереа, на његово место дошао је генерал Бојовић, који је дотле био у Врховној команди. Како се њих двојица нису трпели, нису лично ни извршили примопредају дужности, већ су то учинили начелници, а они су се у путу размимотили. Ја онда кренем теретним аутомобилом са стварима, а војвода са пратиоцем из штаба армије луксузним аутомобилом. На путу за Солун имао сам дефект и стигао сам у 10 сати. И војвода се због тога био узнемирио, а пуковник Ристић ме изгрди, међутим, Мишић ме дочека речима: „Где си јуначе”? Пошто није имао где да ме смести, он нареди да ми стан буде у команди. Тада ме комарци тако изуједају да сав отекнем.

Франше Депере је одлазио често код војводе и радили су дубоко у ноћи за припрему офанзиве.

---

1) Проносиле су се вести да су црнорукци хтели да пактирају са Немачком и да сруше тадањи режим.

Офанзива се припремала око осам месеци. Копали су се путеви, вучена је муниција у скровишта по шумама и дуж границе била су читава брда муниције. Било је озбиљно снабдевање армије. Мишић је настојао да иде на положај да разговара са официрима који су имали бити у првим редовима борбеним. Кад су главне припреме завршене, онда су Мишић, регент и главни сарадници њихови, као и штабови армија и команди савезничких трупа, пошли у обилазак положаја.

Обилазили су положаје дуж границе и сместили су се у месту Буковику близу положаја Ветерника. Подигнута је ту и привремена кућа за смештај регента и Мишића. Ја сам био са службом у штабу ради наше поште на положају и ради обиласка госпође Лујзе у Водену. У Врховној команди имао сам кола и преносио намирнице. Сазнао сам из причања ордонанса и официра у штабу да ће ускоро почети офанзива, само се то држи у тајности. Био сам једини очевидац како је војвода у пратњи официра коњаника пришао непосредној близини положаја и позвао телефоном Мацаревића. Питао га је да ли му је позната наредба за општу офанзиву. Том приликом Мацаревић је молио војводу да што пре почне офанзива на положају Ветерник, јер је од мештана сазнао да Бугари једва чекају напад, пошто се са Немцима нису слагали. Рекли су да ће се сви предати. Војвода је саслушао Мацаревића и у име регента наредио трупама покрет по његовом предлогу. Био сам присутан и кад је војвода реферисао регенту на положају да је наредбу о нападу, по предлогу Мацаревића, изменио. Краљ се због тога нашао увређен и рекао је војводи: „То нисте смели учинити без мог наређења и одобрења”. Наљути се, оде у своју канцеларију и баци капу читавих 100 метара (неки официри потрчаше да је хватају) и не обзирући се на речи Мишићеве који је говорио: „Ја верујем, и поред тога, у сигурност победе”. Увек су дотле заједно ручавали и вечеравали, а то вече вечерали су посебно. Увек су јели већином сами, осим кад је неки начелник дошао по неком важном питању. Ја сам то вече остао да ноћим на положају и сутрадан да се вратим за Солун. Али, тада је после пола ноћи почело бомбардовање на целом фронту и најјача ватра била је на положају где се налазио пуковник Мацаревић, на положају Ветерника, где је била највећа концентрација војске. Ја сам излазио на осматрачницу и посматрао како је цео положај који се видео неколико километара лево и десно био захваћен ураганском и пакленом ватром.

Кад је војвода известио да је почела офанзива и да треба да изиђу на положај, регент је пришао војводи и пољубио га. Ни пола сата није трајала ватра када је јављено да је главни положај, Ветерник, заузет и да су се ту непријатељски војници без отпора предали српској војсци. Одмах је наређен напад на целом фронту. Тада ми је војвода рекао: „Ти Бакићу, иди у Солун, спреми ствари и наћи ћемо се у Скопљу”. Ја, онда, свратим по госпођу Лујзу и њу поведем. Имао сам велика теретна енглеска кола. Кад је ватра започела на целом фронту, војвода и регент су одмах захтевали да иду за трупама. Одмах су им спремили кола и оседлали коње. Негде су ишли на коњима, а негде колима. При повратку свратио сам у Воден код Мишићке. Кад сам јој казао да се пакују, она ме почасте и рече да покупим ствари

и да се припремим. Када сам спаковао ствари Мишићкине и њене будуће снахе Белгијанке, вратим се у Солун да попакујем Мишићеве ствари и архиву Врховне команде па да се кренем са целим особљем Врховне команде, пошто је и њима био наређен покрет.

Пошто је по заузећу главног положаја о стране српске војске одмах наређен и хитан јуриш на целом српском фронту, наши су за 24 сата отишли у дубину око 60 км. Командант савезничке војске, Франше Депере, иако је похвалио тај јуначки подвиг српске војске, ипак је позвао Мишића и молио га да обрати пажњу на овакав ток офанзиве, јер може бити последица. Ово стога што Енглези још нису били кренули из својих ровова. Војвода је на ово одговорио: „Молим Вас, само наредите покрет десном крилу, јер ја знам с ким имам посла, јер непријатеља треба терати кад је у бекству”. После неколико дана офанзиве стигли су бугарски парламентарци у Солун да моле да само српска војска не иде у Софију и не врши освету. И успели су у својим преговорима да бугарски официри остану неразоружани, а цела њихова војска да преда оружје. Врховна команда одобрила је да српска војска не иде у Софију и Бугарску, а једна српска делегација отишла је да с Бугарима води преговоре. У Битољу смо се само мало задржали. Сви су наши били весели, а бугарска војска снуждена и погружена. Неке њихове официре, који су седели пред кафаном, наши су задиркивали: „Е, братко, ви желите Солун, а ми Софију”. Путем преко Прилепа за Солун иде бугарска војска, иде назад ка Битољу разоружана, а спроводе је наши војници.

У Скопље смо стигли уочи Томиндана, уочи славе војводине, а и он је био стигао пре нас. Тамо се сместисмо у једну лепо уређену турску кућу. Остали смо ту два-три дана док се не очисти терен Врање — Ниш.

У Скопљу сам био неколико дана док није ослобођен терен, јер је војвода хтео да сврати својој кући да смести своје ствари док се Београд не ослободи. Кад смо дошли у Прокупље пред кућу војводину, у њој је била његова дугогодишња домаћица која му је чувала ствари. Војвода на фронту никад није ручао док не помене: „Шта ли тамо ради наша Јулка”. Слао јој је новац за издржавање, преко Швајцарске. Она је знала немачки и код Немаца је успела да издејствује да јој се ни стан ни ствари не реквирирају, те је тако све спасла од бугарске пљачке. Кад смо дошли у Прокупље она је пред кућом чекала и почела плакати. Госпођа јој у шали рече: „Ево Јулка, довела сам ти три кавалера” (мене и још два ордонанса који су били родом из тог краја). Било је наређено да се сви војници пуштају кући успут и опет врате у команду. И Белгијанка Ирма је била са нама. Војвода је овде остао само једну ноћ и потом кренуо даље, а ја сам ту остао док не добијем наређење и док се Београд не ослободи. У Прокупљу су кафане биле пуне жита, које су Бугари реквирирали. Било је свега. Кад је војвода ушао у Београд, дочек му је био већи него регенту и његовим сарадницима. После десет дана војвода је послао депешу да се кренемо са његовом породицом у Београд. Нашао је стан у штабу, у кући др Владана Борђевића, бившег председника владе. Мишићка је остала ту у

штабу неколико дана, а после је прешла у Делиградску улицу, у свој ранији стан, који су им наместили пристojно. Кад је долазио командант Савезничке војске, генерал Милн, војвода га позове на вечеру у своју кућу, где је остао дубоко у ноћ. Тад сам видео како Милн води госпођу под руку за вечеру, и мени је то било смешно. Чим је прошло месец-два дана Радован се венчао са Ирмом. Кум је био Исаковић, а стари сват један други пријатељ. У цркву су ишли само војвода и војвоткиња, младенци и кумови, и венчање беше на јутрењу у Вазнесенској цркви.

Пошто се Јулка била заљубила у мене и плаче(у шали су јој говорили како сече лук), војвоткиња ми рече да пређем у Врховну команду, и тада сам био код војводе Мишића и остао сам на томе месту. Кад је завршена демобилизација војвода ме пусти да одем кући и обиђем болесну моју браћу и сестре. Пошто је примао помоћ од страних мисија, дао ми је плату и ћебад да помогнем породицу. До Аранђеловца сам отишао дворским колима која су ишла за киселу воду, а тамо ме је сачекао брат. У селу останем десетину дана и потом добијем депешу од Ристића, ађутанта Мишићевог, са позивом да се одмах јавим њему на захтев војводе. Био сам узнемирен тим позивом, пошто сам знао да се војнику прекида одсуство само у случају рата. Као дисциплинован, одмах сам се спремио, не заборављајући ни понуде за породицу Мишић. Дошао сам у Аранђеловац и кренуо за Београд. Отишао сам у штаб армије где је био војни округ. Тамо не нађем војводу, већ Ристића и јавим да сам дошао и одем у стан у Призренској улици, јер је војвода већ био прешао тамо. Тамо му је био бољи стан. Мишићка ме уведе код њега, а он лежи и каже ми узнемираним гласом: „Бакићу, јеси ли вољан да идеш са мном на старо место у Француску, јер ми је потребно дуже лечење”? После сам дознао да је он већ био спремио пасоше за мене, њега и госпођу, јер су му наши лекари констатовали тешку болест и казали да нису имали лекове за њу, већ су тражили од владе да да помоћ да га упуте у Француску на лечење.

Кренули смо после два-три дана експрес-оријентом Београд — Париз. У возу је Мишић углавном лежао. У Француској су га дочекали ратни другови са почастима, јер је било јављено да он долази. Сместили су га у чувену Наполеонову болницу и почело је лечење. Кад су констатовали његову болест рекли су му да је потребно лечење на француској ривијери, у Кану или у Ници. Он се одлучио за Ницу, где смо остали неко време, и било му је боље. Потом смо се вратили у Париз.

Пре него што сам пошао у Париз и док смо били у Ници, војвода је становао у хотелу са госпођом, а ја у једној згради посебно, јер је било јефтиније него у хотелу. У непосредној близини моје собе становао је управник хотела, Тереза Лереау. Из посебне пажње према Мишићу, била је нарочито пажљива и према мени. Ја сам, међутим, покушавао на све могуће начине да је придобијем, али она ми је стално причала нешто што ја нисам разумео. Казао сам јој да ми напише писмо па ћу ја превести на српски језик и тако ћу знати шта ми она каже. Нађем једног студента, Ужичанина, који је знао француски и он ми преведе. Мени се њено писмо много допало, јер у њему каже да

ме обожава, али ме моли да је оставим на миру, јер се заклела свом мртвом мужу, који је погинуо за отаџбину, да ће му остати верна до гроба. Ја сам јој одговорио на њено писмо да сам и ја са српским народом дао добар део тамо за ослобођење, те као такав да сам раван њеном мужу који је изгубио живот за своју отаџбину и сву штету од клетве коју је она дала на гробу свога мужа, ја сносим, с тим да ми дозволи да буде моја. После мог писма она је попустила, али била је богата и хтела ме је купити за паре. Ја сам јој ипак обећао да ћу јој бити веран и кад се заврши и оно што је остало од рата, да ћу се оженити њом. Ускоро кренем за Париз и она дође за мном и јави се војводи у стан, а војвода ми рече: „Зар ти немаш преча посла“! Напустила је Ницу и дошла у Париз да би била ближе мени.²⁾

У Паризу се Мишић беше зажелео свога сина Воје и хтео је да га види па ме је позвао да ме пита да ли ја могу да одем у Лондон да доведем Војкана код њега. Ја сам му рекао да могу, јер помало знам француски, те могу пронаћи кога треба. Дао ми је писмо за пуковника Калафатовића, нашег војног делегата у Паризу, да ми Калафатовић да објаву да путујем службено код нашег војног аташеа Јовичића у Лондон. Ја сам те исправе узео од Калафатовића и после два-три дана кренуо возом из Париза за француско пристаниште на Ламаншу. Ту сам се укрцао у брод за Лондон. У броду сам случајно нашао једног пуковника у цивилу који путује службено за Лондон. Питао ме је како је војвода и ја му кажем, а он ме позва да с њим доручкујем, јер доручак следује уз бродску карту. Ја иако сељак, учтиво сам јео, а он је алапљиво јео као свиња. Узме шунку дугачку по два-три прста и стрпа као кромпир у уста. Ја на то баш нисам ни мислио како он једе, али кад је почела бура он је тако повраћао да му је шунка испадала из уста несажвакана и пливала по води као жаба. Седео сам на палуби и ја сам почео да повраћам. Кад сам изашао из брода, био сам тако малаксао да нисам могао ићи. Кажу да таква бура није била више година. Иде читаво брдо у правцу брода и само се брод сјури на њега. Од пристаништа смо ишли подземном железницом у центар града. Приликом поласка рекли су ми да се грађанима не обраћам француским језиком, јер они неће да говоре француски. Пришао сам једном саобраћајцу и он ми даде знак да ћутим док се не раскрчи пут. Кад сам на француском језику казао да хоћу да идем код Јовичића, ништа ми није казао, али ми је тачну адресу написао на позиву такси шоферу и означио колико треба да платим. Јовичића, пуковника, познавао сам лично и он ме прими љубазно. Одмах је позвао Воју телефоном из колеца и он је дошао за пола сата. Кад је ви-

---

2) Анђа, најмлађа ћерка Живојина Мишића, каже да је Бакић био много леп човек и да су Францускиње трчале за њим. Једном приликом неко од официра рекао му је: „Шта да радим, Бакићу, са овим женама што те стално јуре? — „Па решите им да сам умро, друго не знама шта би могли те да их одбијете.“ — „Добро, а шта ћу ако се нека од њих појави са венцем?“ Другом приликом Мишићев син рече Бакићу: „Видео сам те синоћ кад си ишао мртав пијан“. На ово му Бакић одговори: „Доста сам ја Вас, господине капетане, гледао пијаног, па је право да и Ви мене једном видите таквог!“

део мене, изненадио се каква ми је боја лица и сетио се да сам патрио од буре. Одвео ме је у хотел и сместио да се одморим. Останем ту и он ме проведе кроз варош док се нисам опоравио. Кад сам се враћао са Војом није била бура и ништа се нисам заморио до Париза. Код војводе је Воја остао пет-шест дана и сам се вратио, јер је морао посећивати предавања.

Са војводом је у Француској био и лекар др Бока Владисављевић, који није био како треба пажљив око њега. Једног дана војвода га виде са терасе како са неком Францускињом иде под руку. Рече ми: „Иди зови оног мангупа”. Ја сиђем, али га мимоиђем, и тек га после 500 метара нађем у граду, јер је био у униформи. На улици је било тако много света и гужве да би га у цивилу тешко пронашао. Кад је потом, смењен др Бока Владисављевић, позван је др Жарко Рувидић, управник Војне болнице у Сарајеву, и он је даље лечио Мишића. Он је и тешким болесницима давао народне лекове, ако им то чини задовољство. Био је говорљив и умео је лепо око болесника.

За време бављења у Паризу, пријатељи и рођаци Мишићеви доводили су му разне стране и наше лекаре да га лече. Ја сам водио евиденцију и знам да је тако долазило укупно 42 лекара. Сви су се у дијагнози приближно слагали. Са Мишићем је стално била његова жена Лујза. Он тада није имао јаке болове, већ само малаксалост. Лекари су га обмањивали као дете. Вршена је и једна мала операција ради испитивања у чувеној Наполеоновој болници. На пупку су му нашли жлезду и утврдили да је рак.

Иначе, он је у препони имао нешто црвено као грозд, али га ништа није болело, већ само кости у ногама. С времена на време болови су бивали мањи, док смо били у Паризу, а после у Београду непрекидно. Лечили су га углавном француски лекари. Ова мала операција и испитивања извршени су пре него што је дошао др Жарко Рувидић из Сарајева. Иако су крили од њега каква му је болест, он је сам по рецептима могао видети да је то тешка болест, и када је видео да га обмањују, тражио је да га упуте у Србију да се лечи народним лековима. Пре тога француски лекари су му и сами рекли како су од др Рувидића чули да у Србији има лековитог биља да он треба тамо да се пребаци и да се тамо лечи. Они су му тако говорили само да би га послали у Србију, јер су видели да му нема спаса. И он реши да пређе у Београд.

У Паризу смо становали у Версају, јер је болница била близу. У почетку је Мишић лежао у болници, а потом близу ње у приватној згради, у хотелу, јер су видели да му нема спаса. У колицима смо га, ја и војник, возили по Версају. Он нам је увек говорио: „Што ми бог није дао здравље па да по овој лепоти шетам здрав и весео"! И његова госпођа је увек била поред њега. Она седи на клупи, он у колицима и тако сви разговарамо. Док је био лакши болесник обишли смо дворца у Версају, где је закључен мир. Ту сам видео слику свих учесника мира. Кад се болест развила и он сам утврдио шта је код њега, постао је нервознији. Према жени је био необично нежан. Често га је обилазио неки Савић, који је тамо студирао медицину, као и Миле Павловић

Крпа. Војвода је највише волео да му у болницу дође Миле Крпа. Кад ја некуд одем па дођем, он ми каже: „Бакићу, био ми је тај и тај”. Док је био лакши болесник, долазиле су и наше делегације које су боравиле у Паризу да га посећују, али касније су избегавале.

Мишић је, као што сам навео, имао свога лекара Боку Владисављевића, који га је волео. Али када га је оно видео са Францускињом под руку, рекао му је: „Владисављевићу, Ви не водите рачуна о мојој болести, већ терате сојке по Паризу. Одмах се јавите нашој делегацији у Паризу, а ја ћу тражити другог лекара”! По позиву Мишићевом, а преко делегације у Паризу, за три дана је из Сарајева дошао већ поменути др Жарко Рувидић. Мишић је познавао његов рад из болнице у Београду. Ја сам др Рувидића сачекао на станици. Када је овај стигао и када су поразговарали о болести, Мишић га упита: „Докторе, зашто је болест тежа ноћу него дању”. Овај му је на то, како сам ја схватио, одговорио: да је човек састављен од природе, а природа живи и ноћу, и то у вези са човечијим организмом изазива болове. Кад је већ сазнао од лекара да нема спаса, он је тражио да се пребаци у Београд. Експрес-оријентом кренемо за Београд. Све у колицима. Из хотела помоћу хотелске послуге и мене сео је у кола и тако дошао до станице. У станици смо га унели у купе. У купеу је лежао. У Београду је било ангажовано место у санаторијуму „Врачар” где је био др Генчић. Кад се сместио у санаторијум, осећао се први дан боље, јер је био у кругу своје фамилије и пријатеља. Др Жарко Рувидић је захтевао од Аутокоманде да му се даду теретна кола, и он је лично ишао са лекарским особљем у Бању Ковиљачу и доносили су блато у судовима, спремљено за то и облагали га.

Министар спољних послова Трумбић познавао је Мишића са фронта. Он је често долазио у санаторијум и много је волео Мишића. Да би се одужио Мишићу за његове заслуге, ја сам био очевидац када је једном приликом пред пут у Хрватску дошао да се поздраве. Мишић му је тада рекао са сузним очима: „Господине Трумбићу, поздравите ми наше кршне Далматинце, то су били добри војници”! Овом приликом Трумбић му је, пак рекао при изласку да је опет учинио апел људима и влади и они су пристали и позвали једног чувеног лекара из Беча који је специјалиста за ту болест коју Мишић има. При изласку из собе Трумбић је пришао војводи, пољубили су се и обојица су плакали. После два-три дана стигао је лекар који је позват да прегледа војводу Мишића. Др Жарко је овоме у посебној соби изнео како се Мишићева болест развија. Тај лекар изгледао је доста неугледан, мали и слабуњав. Војводи је казао утешне речи да стање здравља није опасно, а госпођи је казао да је стање здравља врло критично. Рекао је да су га позвали пре неколико месеци да прегледа војводу спасао би га за четири године да буде без болова, а овако ће умрети за три-четири месеца. Тако је и било. Тада је имао нешто веће болове. Када је лекар примио дијурину и пошао кући, купио је за сав новац (50.000 динара) животне намирнице на пијаци, јер тада у Бечу није било тих артикала. Кад је овај лекар отишао, ја сам видео војводу мало расположеног, па сам му казао: „Господине војводо, шта Вам је казао аустријски

лекар кад је видео лице од кога су аустријске трупе извукле батине". Нато ми војвода рече: „Он је свакако замишљао да ће видети неког бркајлију, јуначину, а овако је видео једно створење које није опасно ни за кога. Кад сам га то упитао, он је се насмејао”.

Мишићев абуџант, Милан Ристић, често је долазио код њега, као и регент који му је доносио понуде какве нису могле да се набу у вароши. Мишић би ми, када му је било тешко, казао: „Не пуштај никог па ни краља”, а ја сам регенту после увек говорио да војвода спава. Док је био здрав, краљ му је давао отпор кад је Мишић предлагао да Перу Живковића, који је тада био командант гарде, премести за команданта коњичког пука у Сарајеву. Тај предлог је и министар поднео краљу, али он га није потписао. Када му је војвода рекао: „Ја сам увређен. Ви нисте хтели мој предлог за Живковићев премештај да потпишете, иако се о Петру причају прљаве ствари по Београду”. А краљ је на то казао: „То си ми сад казао и више немој”! Од силног потреса министар војске, Бранко Јовановић, умро је напрасно, и тада је Мишић рекао краљу: „Ето, нисте потписали указ, и човек умре од муке”. Краљ му је и тада казао: „То си ми сада рекао и немој више никада”. Регент је био добар са Мишићем, али га је политичка струја ухватила и Живковић му је због тога и главе дошао.

Једном дође војводи Миливоје Зечевић у својству министра војног. Беше то крупна људина, али човек леп, иако је носио наочаре. Код Мишића је био начелник у штабу I армије 1916. године кад је Лазић био ухапшен. Мишић га није трпео никад, а поготову кад је сада дошао здрав као бик, па ће рећи кад је овај отишао: „Шта ће ми овај зликовац и убица. Ужива у туђој слави, а ја се овде мучим као нико мој. Дошао да види како умирем”. Када је реорганизована армија и када је Мишић био постављен за начелника Врховне команде, он Зечевића још у току офанзиве смени и пошаље за команданта места у Скопљу, што је могао вршити и обичан капетан. Онда је Зечевић дошао у Скопље и о Томиндану донео Мишићки неке поклоне за славу и молио је да утиче на Мишића да га постави за команданта неке јединице, да би касније добио чин генерала и да би сада у офанзиви учествовао у борби. Када је Мишићка то рекла војводи, он јој је рекао да му то више никад не понови. Али Зечевић је после ипак постао командант области армије и министар. Зечевић је као начелник у штабу I армије био неспособан, и Мишић би га, ако овај има да реферише, вратио да изађе и чека пред вратима. Овај шета испред врата а срамота га од мене па оде и кад поново дође Мишић га зовне и каже: „Где си, ја те чекам”? Тако га је понижавао, јер овај није умео ни један акт да састави и напише, али је ипак добро стајао у двору, био пашићевац, клањао се свима и тако напредовао. А регент, кад се поздравља са њим, он га и помилује.

Мишић је био достојанствен. Није хтео да се меша у политику и мрзео је улизице. Мишић се све до смрти водио као начелник врховне команде, а замењивао га је Петар Пешић, који је био добар војсковођа али због његовог морала војвода га није волео.

Из дана у дан војводи се здравље све више погоршавало, и јед-

ном приликом ми рече да позовем пуковника Терзибашића, начелника артиљеријског техничког одељења у Министарству војном. Ја га позовем и он је дошао за пола сата. Одведем га код војводе, поздраве се и он му у присуству моме рече: „Господине Терзибашићу, нисам сујеверан, али верујем у неку невидљиву силу. Сањао сам да ме бугарски, мађарски и аустријски војници нападају и боду ножевима. Молим Вас, поручите један карабин са муницијом, не били та невидљива сила, кад види оружје, побегла и напустила моје мучење. Терзибашић је то примио на знање и казао да ће послати депешу у Крагујевац да се одмах једна нова пушка пошаље њему лично. После тога, око пет сати, стигао је Терзибашић, донео пушку и дао мени лично. Тада ми је напоменуо: „Војвода је тежак болесник и можда има намеру на самоубиство, води рачуна да се не би то десило“. Ја сам у присуству његовом узео пушку, извадио затварач и из њега извадио спиралу која пали метак. Он ми рече: „Ето ја сам артиљеријски технички официр, а нисам се сетио тога. Ти си паметан човек“. Онда сам отишао код војводе, известио га да је Терзибашић донео пушку. Војвода му је на томе захвалио и мени наредио да пушку оставим у орман за муницију.

Војводи је стално бивало све теже и теже. Имао је страшне болове и често звао лекара за инјекцију. Дејство тих инјекција трајало је само шест сати, а онда опет настају болови. Више пута дође Миле Павловић па баш најбоље кад је он у највећим боловима. Миле га теши и каже: „Господине војводо, Ви сте били увек јунак па и сада издржите, биће добро“. На ово му он одговара: „Да нисам војвода, одавно бих извршио самоубиство. Али шта би народ казао када бих извршио самоубиство, а толико је војника у току рата страдало и умрло у највећим мукама, без свога дома, па без ногу и руку. Кад то нисам учинио док сам био лакши болесник, сада сам тежак па и кад би хтео, не бих могао“.

Мишићка није ноћивала у санаторијуму. Мишић, док је био здрав, волео је цвеће, нарочито босиљак и ружу. Госпођа је то знала и доносила му и босиљак и ружу. „Раније сам волео босиљак“, рече он једном чим она изађе. „Носи тај босиљак и баци га, шта ми је донела то мртвачко цвеће“! Перка његова долазила је из Ваљева да га обиђе у болници па седи испред њега коме тешка болест није дозвољавала да говори већ само жмирка. Једнога дана она се саже и гледа га у очи „да купи жељу“. Он то примети, па кад она оде рече: „Немој више да је примаш. Гледа кад ћу да умрем“.

Ја сам имао своју посебну собу до његове, и она је била увек отворена, а поред мене су стално били један болничар и једна сестра. Војвода никог није трпео сем мене па ме је често позивао код њега да му правим друштво и да му нешто причам, да га разонодим. Ја сам морао бирати речи како ћу са њим разговарати. Много пута ја заспим уморан, а и он заспи уморан. Често ме пробуди и каже: „Бакићу, ајде нешто причај“! Од тог напорног бдења мог и дању и ноћу нисам нигде ишао. Најзад се и ја разболим, и упуте ме у болницу на лечење. Његов лекар, др Жарко, рекао је госпођи Лујзи да ћу ја умрети пре него он. Не једем и не спавам три месеца те сам страховито омршао и малаксао. Кад сам пуштен из болнице и добио два месеца боловања, јавио

сам се војводи и рекао му да морам ићи у село на опоравак. Он је на то казао: „Иди у хотел, само ме обиђи с времена на време, а ја ћу хотел плаћати”. Ја сам му казао да сам тежак болесник и да ми само мајчина нега може помоћи. Он ће на то рећи: „Е, несрећна мајка. Благо теби кад имаш мајку”. Кад је видео да не могу остати, он ме позове да се поздравимо и даде ми 1.000 динара да ми се нађе. „Поздрави твоју мајку и ратне другове па гледај да се што пре опоравиш и доби ако ме затекнеш живог”. Стигао сам кући као тежак болесник. После месец дана мог боловања на Руднику добио сам од Радована телеграм којим ме извештава да је војвода умро и позива ме на сахрану, ако могу доћи. Читао сам новине о његовој сахрани и узбуђивао се, и мени се болест погорша тако да на сахрану нисам могао доћи, већ сам доцније отишао на парастос. Кад је војвода хтео да умре казао је госпођи, ако се ја опоравим, да води рачуна о мени као о члану своје породице.

* *

У 1930. години отишао сам у пензију зато што нисам могао да гледам шта се све ради. Још 1925. године видео сам нашу пропаст. Петар Пашић ми да да носим по 50.000 динара на туђе име да предам у банку. Петар Живковић зида кућу за 3,000.000 динара и после је прода Војном округу.